

СОЦІОЛОГІЯ ПЛЕМЕНІ (на прикладі племінної організації Беніну)

Володимир ГУСАКОВ

Племінні форми соціальності не зникли з виникненням класів та держав. Більше того, вони продовжують існувати в сучасному світі. Мова йде не лише про африканські країни, де *трайбализм* є невід'ємною частиною політичної культури, але й про багато інших, в тому числі на пострадянському просторі¹. Адже, саме приналежність до того чи іншого племені (*текке, йомуди, сарікі*) часто визначає місце, на яке може претендувати людина у владній вертикалі сьогоденного Туркменістану. Схожа ситуація і в сусідніх із Туркменією середньоазійських країнах².

У родоплемінні зв'язки втягнута величезна кількість населення сучасного світу. Вони залишаються впливовим чинником сучасного суспільного життя, навіть при існуванні розвинених державних урядових та неурядових структур. Принаймні для країн Азії та Африки, плем'я не залишилося архаїчним докласовим додержавним соціальним форматом, а виявилось цілком життєздатним, альтернативним державному "історичним проектом".

Зверхньою є точка зору, згідно з якою сила племінної організації походить від важливості взаємодопомоги та кругової поруки в нестабільних та недорозвинених суспільствах. Звичайно, племінна ідентичність допомагає людині в подоланні економічних, екологічних та інших негараздів повсякденного життя. Втім, часто поза увагою залишається чи не головна — сакральна роль і функція племені. Здавна саме об'єднання громад навколо спільної релігійної мети підштовхувало до зміцнення адміністративно-потестарних зв'язків та утворення міцної племінної організації. Подібні процеси відбувалися ще у стародавній Греції, де практика об'єднання сусідів заради захисту місцевої релігійної святині набула поширення. Саме вона призвела до утворення Беотійського союзу (V—IV ст. до н. е.), який мав на меті оборону Дельфійського святилища, а згодом утворення Етолійського та Архейського племінних союзів (III—II ст. до н. е.)³.

Така ж сама ситуація у Центральній Азії, де сусідні громади здавна гуртуються навколо ша-

нованих поховань відомих мусульманських святих — так званих *мазарів*. До речі, саме традиційною відданістю населення районів північного Афганістану справі захисту культового м. Мазарі-Шаріфа пояснюється політичний вплив в цій країні відомого генерала Достума — військового провідника місцевих племен.

Ще виразніше сакральна чи то міфологічна функція племені проявляється в субсахарській (чорній, тропічній) Африці. Історично африканські громади, базуючись на певній місцевій релігійній (містичній) доктрині об'єднувалися в племінну організацію, яка, до речі, в до колоніальний період успішно заміняла їм державний устрій. Незважаючи на домінування в сучасній Африці загальноприйнятих європейських політичних систем (за англійським та французьким зразком), традиційні племена зберегли свій вплив на свідомість та поведінку африканців, а отже і на перебіг місцевих соціально-політичних процесів.

Спробуємо дослідити це питання на прикладі Беніну, тим більше, що ситуація в цій африканській країні не є чимось особливим, а навпаки — класичним прикладом на тлі сусідніх з нею африканських держав. Оригінальною є концепція світогляду *біні* та інших *едомовних* племен, що населяють Бенін. Квінтесенцією світогляду бенінців, всього їхнього духовного життя і всього життя взагалі, є культ предків (*ерха*). Етичні, ідеологічні та філософські ідеї, які походять з цього культу, наповнюють соціально-економічні відносини в Беніні, навіть санкціонують їх.

Простір, за бенінською космогонією, об'ємний і включає в себе не лише тільки землю — простір суто географічний, але й увесь Всесвіт (*агбо*) — особливий організм із внутрішньою ієрархічною структурою. Ця структура передбачає чотири концентричні кола. Мінімальне з них — людина. Друге коло — земний простір, який містить перше коло — людину, але в сукупності із подібними до себе. Це коло утворює земну частину бенінського суспільства. Вона населена, також різними

тваринами, які знаходяться в тих чи інших відносинах з людьми (чи то священні тварини, в тому числі втілення і уособлення предків, чи то просто об'єкти полювання та скотарства), молодшими божествами та духами землі, окремих місцевостей, річок, дерев, каміння. Обидва ці кола, в свою чергу, входять до складу третього. Тут переважно живуть духи предків та вищі божества. “Географічно” це є світ надземний. Всі ці кола об'єднує найбільше — Всесвіт в цілому.

З ідеєю про Всесвіт як єдиний організм, який складається із світів земного та неземного, пов'язана і орієнтація на стабільність існування, тотожність в уявленні людей того, що є, і того, що має бути. Але ця стабільність не означає статичність. Мету і сенс життя бенінець вбачає в підтримці тонкого балансу, динамічної рівноваги, яка існує між світом живих людей та світом духів. Саме це і є для нього “стабільність”.

Стабільність підтримується певною ритуальною практикою. Ця практика є постійною профілактикою, запобігання можливих конфліктів як на землі, так і між живими та їхніми предками. Здійснення таких ритуалів додає людям упевненість до того моменту, коли постане необхідність проведення наступного ритуалу. З огляду на зазначене, бенінське (і ширше — африканське) суспільство постійно балансує на грані не тільки між рівновагою та дисбалансом, але й між конфліктом та не-конфліктом. При зовнішній стійкості, “консервативності” свідомості мешканців Беніну, вона постійно перебуває на грані внутрішньої кризи. Означена криза раз у раз не знімається, а тимчасово відсувається шляхом проведення ритуалів. Уявлення про тендітність балансу між світами в свідомості африканців, які мислять бінарними опозиціями, органічно співіснує з переконанням про їхню неподільність, взаємопроникнення.

Ключем до збереження такого *status quo* є адекватна високому завданню поведінка в головному — земному (суспільному) — колі Всесвіту. Гарантувати ж від фатальної помилки може лише суворе дотримання моделей, які виправдали себе та довели свою надійність. Передусім, йдеться про традиційний *чифдом*, на чолі із сакральним вождем *. Об'єднані у *чифдом* *лініджи*, як головний — базовий інс-

титут скріплюють всі поверхи ієрархічної структури бенінського суспільства ⁴. Всі ці поверхи поєднують, на всіх них домінують міжплемінні по характеру зв'язки та відносини. На цьому основана іманентна внутрішня цілісність, гомогенність, певний континуїтет, як суто соціальний, так і пов'язаний з ним континуїтет форм просторової організації соціуму — сільської та міської.

Розміри та кількість *чифдомів* в кожній з областей країни відрізняються в залежності від того, представники якого едомовного етносу переважно в ньому мешкають. Втім, зрозуміло, що чим більше плем'я — тим вища його роль ⁵.

Структуротворча роль саме великого племені, а не окремого *лініджа* походить не тільки від того факту, що *чифдом* традиційно є власником і користувачем громадської землі ⁶. Окрім економічних інтересів, його єдність базується на ідеологічних засадах, таких, наприклад, як племінні тотемічні табу, наслідувані від предків, і передусім на власне культурі предків. В народів чорної Африки предки традиційно розглядаються в межах багатосімейного колективу як предки не тільки індивідів чи малих сімей (*еґбе*), але переважно — великих племен-*чифдомів*. Їхній культ відправляється від імені *чифдому* його головою його вождем на спеціальному загальноплемінному вівтарі. Саме плем'я визнається самодостатнім організмом, основою суспільства (його бенінці розуміють значно ширше за європейців), яке поділяється на світ духів та людей.

Отже, цілісність племені, окрім економічних мотивів, гарантується спільними для його членів святами, віруваннями і передусім культом предків. З останнім тісно пов'язані (у свідомості бенінців — напряду впливають з нього) колективне право на володіння землею та інститути управління надсімейного рівня.

На цьому субстратному рівні буття бенінського соціуму — племінному — неподільно домінують “умовно-егалітарні” відносини. В їх основі лежать панування статево-вікового розподілу праці, геронтократичні принципи управління. Всі *лініджи* та їх родини, що складають той чи інший *чифдом*, є співвласниками і природних умов виробництва, і один одного. До цього слід додати домінування в *чифдомі* уявлення про подібність, принципову рівність

(за деякими винятками) кожного в плані чисто особистих характеристик.

Таким чином, навіть для сучасного державного устрою Беніну, до речі, запозиченого у Великої Британії, основою є племінні по суті соціальні інститути, система управління, соціокультурні цінності. В країні, яка офіційно розвивається за капіталістичною (ринковою) моделлю, у відносинах чифдомів між собою переважають принципи реципрокності. Влада племінної верхівки — влада “сакральна-ритуальна” по суті, не тільки існує паралельно владі “раціональній” (державній), але й серйозно впливає на останню.

Саме по собі висунення на державну керівну посаду в країні, де родоплемінні зв'язки відіграють вирішальну роль, має бути в такій самій мірі як результатом піднесення племінної групи означеного керівника, так і передумовою такого піднесення. Родоплемінні відносини пронизують всю управлінську підсистему бенінського соціуму, зумовлюючи ключові механізми і форми її функціонування. В категоріях племінної спорідненості сприймаються і відповідні управлінські інститути ⁷.

Головна функція вождя чифдому, без сумніву є сакральна. Саме заради її виконання — встановлення і підтримки на вищому рівні взаємовідносин між людьми та духами на користь народу, досягнення раціонального через ірраціональне — існує інститут племінних вождів. Означений соціальний інститут є невід'ємною частиною системи цінностей африканця, а в нашому випадку — бенінця. Його існування цілком відповідає ідеї про підтримку стабільності Всесвіту та способи її досягнення. Бенінці приписують вождям світопорядкувальну роль: саме завдяки їх авторитету і зусиллям дестабілізована через постійну боротьбу політичних партій, груп тощо соціальна реальність приводиться у відповідність з міфічним ідеалом, шляхом відновлення ефективної (більш-менш) централізованої влади в країні. Сакральність вождів племен є ідеологічним забезпеченням зміцнення племінних соціальних й управлінських структур та інститутів.

На уявлення про сакральність вождя спирається його влада, ним же визначається реальний обсяг цієї влади. Якщо користуватися категоріями і поняттями Т. Парсонса, “концепція лідерства, сфокусована на використанні

впливу” має розглядатися у випадку з вождем африканського чифдому в якості первісної по відношенню до “концепції посади”, коли лідерство засноване на використанні влади ⁸.

Водночас треба зауважити, що зростання сакралізації племінних вождів відбувається пропорційно зменшенню їх “раціональної” влади, що переходить до офіційних державних інституцій. Тим не менш, не тільки у свідомості людей, але й об'єктивно вони продовжують відігравати важливу роль символів єдності бенінців, носіїв культурної традиції народу, охоронців засад його існування. В цьому і полягає реальний соціально значущий зміст ірраціональної по суті (з нашої, європейської точки зору) сакральної функції племінних вождів, соціально-політична користь цього феномену. Формально перемагаючи вождів чифдомів у боротьбі за владу “раціональну”, секулярна африканська держава тим самим, зворотно пропорційно підвищує їх владу “ірраціональну”, в контексті африканського суспільства і культури не менш реальну.

Вибір керівника чифдому з ліниджа, який вважається його засновником, наявність елементів сакральності, функція відправника культу племінних предків та низки інших важливих ритуалів і обрядів, роль розпорядника землями громади та функція судді, “натхненника” суспільно корисних робіт, відсутність єдиновладдя, контроль з боку голів ліниджів — такі головні риси, притаманні інституту африканського вождя ⁹.

Слід звернути увагу на такий важливий момент як відсутність експлуатації простих африканців з боку керівництва чифдому (на відміну від державної влади). Адже і вождів, і старійшин ліниджів, і всіх інших урівнює те, що вважається головним — належність до громади і включеність всіх чоловіків у систему вікових рангів. Вожді, так само як і старійшини, залишаються представниками свого народу, вони є ланкою між вузькородовим (громадським) та розширеним територіальним (чифдомним) рівнями його буття, а відповідно, гарантом стабільності соціуму і всього Всесвіту. Фактори підтримки соціального миру в чифдомі надалі знаходять продовження і розвиток на загальнонаціональному рівні.

В сучасному африканському суспільстві відбувається не лише боротьба племінних та державних інститутів за домінування в сус-

пільній свідомості, але й їх взаємодія та взаємодоповнення. Останнє призводить до зміцнення других за рахунок перших. В той же час, відбувається подальше зміцнення чифдому, за умов певної трансформації, завдяки виростим з нього ж загальнонаціональним інститутам. Згадаймо, що в латинській мові *civitas* означає одночасно і “громада”, і “державу”.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що саме чифдом є не просто центром, фокусом суспільства, але й ядром всього бенінського Космосу. Саме в племені здійснюється збереження і трансмісія культури і традицій в найширшому значенні цих понять. Тільки такий соціум, який має центральним, базовим елементом своєї структури плем'я, може бути подібний до бенінського Космосу — бути системою концентричних кіл, а не сегментів. З огляду на зазначене, чифдом надалі продовжує відігравати важливу роль і в ментальній, і в соціально-економічній, і в управлінській підсистемах бенінського соціуму. Тут же міститься розгадка багатьох його дійсно племінних та псевдо-, квазіплемінних рис і властивостей. Адже члени цього соціуму — носії переважно міфологічної свідомості — схильні в усіх сферах свого буття підняти причинно-наслідкові відносини зовнішньою схожістю явищ чи об'єктів.

Реальне та ірреальне, раціональне та ірраціональне, соціальне і міфологічне так нерозривно переплетені в уявленні африканців, і насправді взаємопов'язані, як і члени тріади “людина—суспільство—влада”. Чифдом виявляється і моделлю Всесвіту (системою кіл), і найважливішою його частиною. Причому для африканців кордони між цими колами, з одного боку існують, а з іншого — є вельми умовними. Принаймні, ціле (Всесвіт та чифдом) завжди є для них важливішим від окремого — будь-якого окремого кола.

Головною метою діяльності людей в тропічній Африці вбачається постійна підтримка вселенського, в тому числі соціального *status quo* як динамічної рівноваги. І саме в чифдомі

досягається і підтримується найкращим чином баланс як динамічна рівновага між людиною і суспільством, між соціальними структурами та інститутами, людиною, суспільством і природою як базовий принцип існування африканців. Досі, зокрема в Беніні, в цілому вдавалося утримувати таку рівновагу. Втім, це, звичайно не є запорукою від подальших конфліктів, адже відсталість країни та маргінальність її економіки в умовах сучасного світу призводить до розшарування суспільства, розподілу на “верхи” і “низи”, страти, прошарки тощо. Таким чином, неминучий розрив континуїтету бенінського соціуму в усіх його підсистемах, зокрема в племінній.

* Оскільки в світовій науці по відношенню до африканської громади загальноприйнятим є термін лінідж, а до племені — чифдом, будемо користуватися також цими термінами.

¹ *Schapera I.* Government and Politics in Tribal Society. — London, 1956.

² *Гусаков В.* Випробування туркменської моделі // Політика і час. — 1997. — № 11. — С. 28—34; *Гусаков В.* Таджикистан: від громадянської війни до громадянського миру // Людина і політика. — 1999. — № 6. — С. 16—20.

³ *Дьяконов И., Якобсон В.* “Номовые государства”, “территориальные царства”, “полисы” и “империи”. Проблемы типологии // Вестник древней истории. — 1982. — № 2.

⁴ *Carneiro R.* The Chiefdom: Precursor of the State // The Transition to Statehood in the New World. — N. Y., 1981, також див.: Свод этнографических терминов и понятий. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. — М., 1986.

⁵ *Крадин Н.* Политогенез // Архаическое общество: узловые проблемы социологии развития. — М., 1991. — Т. 2. — С. 273—280.

⁶ *Кобищанов Ю.* Значение комплекса полюдья в истории Африки. — Автореф. докт. дис. — М., 1992.

⁷ *Следзевский И.* Социоисторические структуры Западной Африки. Проблемы взаимоотношений местных социальных организмов и исторической среды. — Автореф. докт. дис. — М., 1990.

⁸ *Parsons T.* On the Concept of Influence // Public Opinion Quarterly. — 1963. — Vol. 27. — № 1. — P. 53.

⁹ *Следзевский И.* Вождество: современное состояние и проблемы изучения // Ранние формы политической организации. — М., 1995.

Article is devoted to the discovering sociology of a tribe as a modern social phenomenon. Benin is taken as an example, which has highly developed and rather typical African tribal system. Article will be useful for all who are interested in problems of human society genesis.